

XIX. YÜZYIL ARAP EDEBİYATINDA KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYATIN ÖNCÜLERİ

İbrahim ŞABAN*

Öz

Karşılaştırmalı edebiyat biliminin temelleri 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Abel-François Villemain (1790-1870)'in Sorbonne Üniversitesi'nde verdiği derslerde "littérature comparée" (karşılaştırmalı edebiyat) terimini kullanmasıyla atılır. Temelleri Batıda özellikle Fransa'da atılan ve 20. yüzyılda İkinci Dünya Savaşı sonrası Avrupa'dan dünyaya yayılan bu bilim, 1958 yılının akabinde her birinin kavramları, yöntemleri ve öncüleri olan Fransız, Alman, İngiliz, Amerikan, üçüncü dünya ülkeleri ve Marksist gibi birçok ekole ayrılarak gelişir. İkinci dünya savaşı sonrasında Arap ülkelerinden birçok akademisyenin Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'nde eğitim görüp ülkelerine dönmesi üzerine bu bilim, üniversitelerde ders olarak verilmeye başlanır. Farklı ekollerden yazarların eserlerinin Arapçaya aktarılmasıyla karşılaştırmalı edebiyat bilimi Arap ülkelerinde 1980 sonrası daha da yaygınlaşır ve bu alanda birçok eser telif edilir. Ancak karşılaştırmalı edebiyat, bilim haline gelip yaygınlaşmadan önce de Arap dünyasında edebi metin karşılaştırmalarına rastlanmaktadır. Bu çalışmada, 19. yüzyılda farklı dillerde ürünleri karşılaştıran yazarlara ve bu alandaki çalışmalarına kısaca değinilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karşılaştırma, bilim, Arap, edebiyat, 19. Yüzyıl, öncü

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, ibrahimsaban@istanbul.edu.tr
ORCID: 0000-0002-8691-5652

PIONEERS OF COMPARATIVE LITERATURE IN 19th CENTURY ARAB LITERATURE

Abstract

The basics of the science of comparative literature were laid in the first quarter of the 19th century when Abel-François Villemain (1790-1870) used the term "littérature comparée" (comparative literature) in his lectures at the Sorbonne University. This science, whose basics were laid in the West, especially in France, and spread to the world in the 20th century, especially after the second world war, spread to the world after 1958 developed by dividing into schools. After the Second World War, after many academics from Arab countries studied at Sorbonne University in France and returned to their countries, this science began to be taught in universities in Arab countries. With the translation of the works of authors from different schools into Arabic, comparative literature became more widespread in Arab countries after 1980 and many works in this field were written. However, before comparative literature became a science and became widespread in Arab countries, comparisons of literary texts were encountered in the Arab world. In this study, it is aimed to briefly touch on the authors who compared products in different languages in the 19th century and their studies in this field.

Keywords: *Comparison, science, Arab, literature, 19th century, pioneer*

Giriş

İnsanın, duyu ve düşüncelerini estetik heyecan uyandırıcı bir şekilde dil aracılığıyla paylaşma isteği *edebiyatın*, edebiyatın da daha iyisini ve güzelini ortaya koymaya çalışma isteği *edebi eleştirinin* ortaya çıkmasını sağlamıştır. Edebi eleştiri karşılaştırma eylemine dayandığından edebiyat, edebi eleştiri ve edebi karşılaştırma arasında sıkı bir ilişki olduğu ve ortaya çıkış tarihlerinin de birbirlerine yakın olduğu ileri sürülebilir. Zira bir edebi ürünün iyi, kötü, doğru veya yanlış yönleri ile ilgili yargıda bulunmayı sağlayan karşılaştırma eylemi en az iki edebi ürün üzerinden gerçekleşir. Dolayısıyla aralarında çok zaman farkı olmasa da önce edebiyatın, sonra edebi eleştirinin daha sonra da edebi ürün karşılaştırmalarının ortaya çıktığı söylenebilir. Ancak bu disiplinlerin bilim haline gelmesi 19. yüzyıl itibariyle Avrupa’da sosyal bilimlerin ve alt bilim dallarının gelişip detaylanması sonucunda gerçekleşmiştir.

Bu disiplinlerden karşılaştırmalı edebiyat biliminin temelleri, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Abel-François Villemain (1790-1870)’ın Fransız zoolog Georges Cuvier’in (1769-1832) “*Leçons d’anatomie comparée*” (*Karşılaştırmalı Anatomi Üzerine Dersler*) (1800-1805) adlı eserinden esinlenerek Paris’teki Sorbonne Üniversitesi’nde verdiği derslerde “*littérature comparée*” (karşılaştırmalı edebiyat) terimini kullanmasıyla atılır.¹ Temelleri Fransa’da atılan ve 20. yüzyılda özellikle ikinci dünya savaşı sonrası Avrupa’dan dünyaya yayılan bu bilim, 1958 yılının akabinde her birinin kavramları, yöntemleri ve öncüleri olan Fransız, Alman, İngiliz, Amerikan, üçüncü dünya ülkeleri ve Marksist gibi birçok ekole ayrılarak gelişir.

İkinci dünya savaşı sonrasında Arap ülkelerinden birçok akademisyenin Fransa’da Sorbonne Üniversitesi’nde eğitim görüp ülkelerine dönmesi üzerine bu bilim, üniversitelerde ders olarak verilmeye başlanır. Farklı ekollerden yazarların eserlerinin Arapçaya aktarılmasıyla karşılaştırmalı edebiyat bilimi Arap ülkelerinde 1980 sonrası daha da yaygınlaşır ve bu alanda birçok eser telif edilir.²

Ancak karşılaştırmalı edebiyat, bilim haline gelip yaygınlaşmadan önce de Arap dünyasında edebi metin karşılaştırmalarına rastlanmaktadır. Tarihi edebi eleştiriye, dolayısıyla da edebiyat tarihine dayanan bu karşılaştırmaların ilk örneklerine Cahiliye

¹ Matthew Arnold, *Letter to his sister, May 1848, cited in Siegbert Prawer, Comparative Literary Studies: An Introduction*, (Duckworth, 1973); Rene Wellek, *The Name and Nature of Comparative Literature, Discriminations*, (New Haven and London: Yale University Press, 1970), 1-36.

² Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Boumediene Djillali, “en-Nakdu’l-edebîyyu’l-mukaren f’l-vatani’l-‘Arabî” (Doktora Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2008-2009).

döneminden itibaren rastlanmaktadır. Başlangıçta sadece kişisel estetik zevke, Emevi dönemi sonları itibariyle dil kaidelerine, Abbasi dönemi itibariyle belagat kaidelerine de dayalı çoğunlukla aynı dilde yazılmış edebi metinler arasında gerçekleştirilen karşılaştırmalar, 19. yüzyılda Batı ile temas sonucunda dil ve belagat dairesinden çıkarak farklı dillerde kaleme alınan edebi eserler arasında yoğunluk kazanır.³

Bu çalışmada 19. yüzyılda farklı dillerde ürünleri karşılaştıran yazarlara ve bu alandaki çalışmalarına kısaca değinilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaç doğrultusunda bu dönemde farklı dillerde edebi ürünlerin karşılaştırılmasına dayalı eser verilmesini sağlayan amiller nelerdir, bu alandaki yazarlar kimlerdir, eserlerinde hangi dildeki ürünleri karşılaştırmışlar, karşılaştırdıkları konular nelerdir, karşılaştırmalı edebiyat terimini kullanmasalar dahi yaptıkları çalışmalar bu bilimin alanına girer mi gibi sorular cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

MODERN ARAP RÖNESANSI

Mısır'ın Napolyon Bonapart komutasında Fransızlar tarafından işgal edilmesi (1798-1801), Mısır'ın ve dolayısıyla Arap ülkelerinin tarihinde önemli bir dönüm noktasını teşkil etmiştir.⁴ Zira Bonapart, Mısır'a bir grup bilim adamı, matbaa ve modern bilime dair kitaplarla gelmiştir. Bu da Fransa karşısında yenilen Mısır'ın genel olarak da Arap ülkelerinin Avrupa'nın üstünlüğü karşısında ilk büyük şoku yaşamalarına sebep olmuştur.⁵

İbn Haldûn'a göre "Mağlup galibin şiarını, giyimini, inancını, diğer tüm durum ve alışkanlıklarını taklit etmeye daima heveslidir. Bunun sebebi de nefsin, onu mağlup edip itaati altına alanın mükemmelliğine inanmasıdır."⁶ İbn Haldûn'un bu teorisinin Fransızların Mısır'ı işgal etmesi sonrasında başta Mısır olmak üzere bütün Arap ülkelerinde hatta bütün mağlup ülkelerde başlayan Batıyı taklitle doğrulandığı görülmektedir.

Şekîb Arslân'a göre "Eski medeniyetin yöntemlerindeki durgunluğun bir sonucu olarak Doğu'da beliren tehlikeyi ilk fark edip Doğunun Batıya karşı kendi silahlarıyla

³ Bu konu hakkında tarafımızdan bir makale yazılmış ve Dârülfunun dergisine gönderilmiş olup, Haziran sayısında yayımlanacaktır.

⁴ Henry Laurens, *el-Hamletu'l-Fıransiyye fî Mısır Bonapart ve'l-İslâm*, çev. Beşîr es-Sibâ'î, 1. Bsk., (Kahire: Sinâ li'n-neşr, 1995).

⁵ 'Abbâs Mahmûd el-'Akkâd, *Dirâsât fî'l-mezâhibi'l-edebiyeye ve'l-ictimâ'iyye*, (Kahire: Hindawi, 2013), 7-12.

⁶ Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimet İbn Haldûn*, thk. 'Abdullah Muhammed ed-Dervîş, 1. Bsk, (Dimaşk: Dâr Ya'rub, 2004), 1:283; Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed İbn Haldûn, *Kitâbu'l-İber ve divânu'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*, 1. Bsk, thk. İbrahim Şebbûh ve İhsân 'Abbâs, (Tunis: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 2006), 1:257.

savaşıp onu kendisinden uzaklaştırması ve bağımsız olması için gözünü Batıya meydan okumaya diken kişi Kavalalı Mehmed Ali Paşa olmuştur... Bundan dolayı Kavalalı Mehmed Ali Paşa, sadece Mısır'da değil başta Suriye olmak üzere bütün Arap ülkelerinde Doğu Arap Rönesansı'nın gerçek kurucusudur.”⁷

Zira Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 1805'te Osmanlı valisi olarak atandığı Mısır'da yaklaşık 43 yıl boyunca Mısır'ın her yönden kalkınması için başta ordu, tarım ve eğitim olmak üzere birçok alanda büyük reformlara imza atmıştır. Öyle ki, düzenli modern bir ordunun gereğine inandığından başta Fransızlar olmak üzere yabancı uzmanlardan faydalanarak öncelikle askerî, sonrasında sivil birçok modern okul açıp buralarda Batı tarzı eğitimin uygulanmasını sağlamış, fabrikalar kurmuş, matbaalar açmış, gazeteler çıkarmış ve eğitim için Avrupa'ya özellikle Fransa'ya öğrenciler göndermiştir.

Başta Mehmed Ali Paşa'nın ve sonrasındaki Mısır vali ve yöneticilerinin önderliğinde Avrupa sömürgeciliğine karşı tepki olarak ortaya çıkan ulusal hareketler, modern okul ve üniversitelerin açılması, matbaa ve basının ortaya çıkması, kütüphanelerin inşa edilmesi ve reform yanlısı yöneticilerin varlığı gibi iç etkenler ile oryantalizm, Avrupa'ya öğrencilerin gönderilmesi, çeviri ve Batı edebiyatından etkilenme gibi dış etkenler Arap Rönesansı'nın ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁸

Arap Rönesansı döneminde gerek Mehmed Ali Paşa gerekse de sonrasındaki Mısır vali ve yöneticileri döneminde Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Batıyı tanıyıp dillerini öğrendiler ve bu medeniyete ait birçok eseri Arapçaya çevirdiler. Ayrıca gerek kendileri gerekse çevirilerini okuyanlar birçok yönden Batı ile Arap dünyasını karşılaştıran çalışmalar ortaya koydular. Bu çalışmalarını da bazen kitap olarak bazen de “el-Muktataf” gibi dergiler ile Mısır gazetelerinde yayınladılar.

KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYATIN ÖNCÜLERİ

Batı ve Arap kültürleri ile klasik ve modern dönem Arap edebiyatının karşılaştırılması alanına çalışmalarıyla katkıda bulunları arasında; Rifâ'a et-Tahtâvî (1801-1873), Ahmed Fâris eş-Şidyâk (1804-1888), Şeyh Hüseyin el-Marsifi (1810-1889), 'Alî Mübârek (1823-1893), Edîb İshâk (1856-1885), Ya'kûb Sarrûf (1852-1927) ve Süleymân el-Bustânî (1856-1925) gibi birçok aydın, gazeteci, çevirmen ve şair vardır.

⁷ Şekîb Arslân, *en-Nahdatu'l-'arabiyye fi'l-'asri'l-hâdir*, (Birleşik Krallık: Hindawi, 2020), 11.

⁸ Arap Rönesansı'nın detayları için bkz. 'Alâ 'Azmî eş-Şerbînî el-Mursî Mâdî, “en-Nahdatu'l-'arabiyyetu'l-hadîse fi'l-edebi'l-'Arabî esbâbuhâ ve mazâhiruhâ”, *Mecellet Kulliyeti't-terbiye bi'l-Mansûra* 108/6 (2019), 1917-1941.

Bunların başında 1826 yılında Fransa'ya kırk kişilik öğrenci grubuyla imam ve vekilharç sıfatıyla gönderilen **Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî** (1801-1873) vardır. Mehmed Ali Paşa tarafından Avrupa'da modern ilimler öğrenip geri döndükten sonra modern okullar açma ve öğrendiklerini Mısırlılara öğretme noktasında kendisine yardımcı olmaları için gönderilen grubun başında Paris'e giden et-Tahtâvî, 1831 yılına kadar Fransa'da kalır. Beş yıllık bu seyahati sırasında Fransa'da gördüğü gelenek, görenek, ahlak, kıyafet ve medeniyet tezahürleri ile öğrendiklerini anlattığı *Telhîsu'l-İbrîz fî telhis Bârîz (Paris)* veya *ed-Divânu'n-nefis bi ivân Bârîs (Paris)*⁹ olarak da bilinen eserini kaleme alır. Bir mukaddime, bir maksat, 2-13 arasında değişen fasıllara sahip yedi makale ve bir hâtimeye ayırdığı bu eseri, Mehmed Ali Paşa tarafından çok beğenilir ve başlangıçta sarayda okunması, sonrasında da bastırılıp özellikle devlet dairelerine dağıtılması emri verilir.¹⁰

Fransa'daki sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel hayatı tasvir eden ansiklopedik bir eser olmasına rağmen dil ve edebiyata dair bilgileri de içeren bu çalışmada, Fransız edebiyatı ile Arap edebiyatı ve Fransız edebiyatı ile antik Yunan edebiyatı arasında karşılaştırmalara da yer verilmiştir.

Örneğin Paris halkından söz ettiği satırlarda onların dillerinden de bahis açarak yer yer Fransız dili ile Arap dilini karşılaştırır:

« Paris Fransa'nın şehirlerinden biridir ve bilindiği üzere halkının dili Fransızcadır... bil ki Fransızca modern Frank dillerindedir... dilleri müteradif olmayan kelimelerin çokluğu açısından en yaygın ve geniş dillerdendir... lafzi bedii sanatlardan, aynı şekilde manevi bedii sanatların çoğundan yoksundur... Belki de Arapçada var olan edebi sanatlar Fransızcada zayıflık sayıldı. Örneğin "tevriye", nadir kullanım dışında iyi edebi sanatlar arasında kabul edilmez... Aynı şey tam ve eksik cinas için de geçerlidir. Bunun onlar için hiçbir anlamı yoktur ve bundan dolayı Arapçadan onlar için tercüme edilenler bununla süslenmiş ise zarafeti kaybolur.»¹¹

Yine beyan, me'ani ve bedii ilimlerini ihtiva eden belagat ilminden bahsederken bu ilmin diğer diller özellikle Frank dillerindeki durumu ile Arap dilindeki durumunu karşılaştırır:

⁹ Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî, *Telhîsu'l-ibrîz fî telhis Bârîz (Paris)*, (Kahire: Hindawi, 2011).

¹⁰ Corcî Zeydân, *Terâcim meşâhîri 'ş-şark fî'l-karni 't-tâsi 'aşar*, (Kahire: Hindawi, 2011), 2:31-35.

¹¹ Rifâ'a Râfi' et-Tahtâvî, *Telhîsu'l-ibrîz fî telhis Bârîz (Paris)*, (Kahire: Hindawi, 2011), 91.

“İfadeyi geliştirme veya muktezâ-yi hale (durumun gereklerine) uygun olarak ifadeyi uygulama bilimidir ve genel olarak kişinin vicdanındaki sözün fasih ve belîği ile ifade etmeye ulaşması amaçlanır. Bundan dolayı bu ilim, Arap diline has bir özellik olmayıp herhangi bir dilde olabilir. Frank dillerinde bu ilim “retorik” olarak ifade edilmektedir. Evet, bu ilimin, özellikle bedii ilminin, Arap dilinde diğer dillerdekenden daha tam ve eksiksiz ve Frank dillerinde zayıf olması Arap diline has bir özellik gibi sayılabilir. İnsanlar için bir mucize olarak indirilen Kur’ân’ın üslubunun belagati, Arap dilinin özelliklerinden biridir. Sonra bir dilde belîğ olan başka bir dilde belîğ olmayabilir veya onda çirkin olabilir. Belki de bir şeyin belîğ olması iki veya daha fazla dilde ortak olabilir. Örneğin; cesur bir adamı aslan olarak tanımlamak istediğinde ‘Zeyd aslandır’ dersin; bu durum Arapçada olduğu gibi diğer dillerde de makbuldür. Güzel birini çok güzel olarak nitelemek istediğinde ‘O bir güneştir.’ veya yanağının kırmızlığı için ‘Yanakları yanıyor.’ dersin. Bu teşbih Arapçada güzeldir. Ancak Frank dilinde makbul değildir...”¹²

et-Tahtâvî’nin *Telhîsu’l-İbrîz fî telhis Bâriz (Paris)* adlı eserinde ve Fransa’dan döndükten sonra kaleme aldığı çeviri ve telif eserlerinin çoğunda bu tür karşılaştırmalara rastlamak mümkündür.¹³

Arap ve Batı kültürleri arasında karşılaştırmalı çalışmalar et-Tahtâvî gibi sadece Mısırlı aydınlar tarafından yapılmamış, aynı zamanda Mısır dışında doğup eğitim görmüş ve daha sonra Mısır’da uzun süre ikamet etmiş aydınlar tarafından da gerçekleştirilmiştir. Bunlardan **Ahmed Fâris eş-Şidyâk**¹⁴, Mârûnîlik’ten Protestan mezhebine geçen ağabeyi Es’ad’ın Mârûnî rahipleri tarafından işkenceyle öldürülmesi sonrası Bilâd-ı Şam (Lübnan)’ı terk ederek önce Mısır’a, sonra sırasıyla Malta, Londra, Paris, İstanbul, Tunus ve Sudan gibi birçok Avrupa ve Kuzey Afrika ülkesine genellikle davet üzerine gitmiş ve oralarda uzun süre kalmıştır. En son İstanbul’da ikamet ettiği zaman Kadıköy’deki yazlığında vefat etmiştir. Gittiği ülkelerin çoğunda öğretim faaliyetlerinin yanı sıra çeviri ve telif eserler kaleme alma ile gazete çıkarma gibi yayın faaliyetleriyle de işgal etmiştir. Telif ettiği eserleri arasında seyahatlerini anlattığı kitapları da vardır. Bunlardan *el-Vâsuta fî ma’rifet ahvâl Malta* adlı eserinde Malta seyahatini, *Keşfu’l-muhabbâ fî ehvâl Avrubbâ* ve

¹² et-Tahtâvî, *Telhîsu’l-ibrîz fî telhis Bâriz (Paris)*, 275; Rifâ’a Râfî’ et-Tahtâvî, *el-A’mâlu’l-kâmile*, thk. Muhammed ‘Amâra, (Mektebetu’l-usra, 2010), 2:272.

¹³ et-Tahtâvî, *el-A’mâlu’l-kâmile*.

¹⁴ Corcî Zeydân, *Terâcim meşâhîri’ş-şark fî’l-karni’t-tâsi’ ‘aşar*, 2:95-106.

es-Sâk 'alâ's-sâk fîmâ huve'l-Firyâk adlı eserlerinde ise Londra ve Paris gibi Avrupa seyahatlerini anlatmıştır. Bu eserlerinde seyahat ettiği ülkelerin kültürlerine dair bilgiler verirken, zaman zaman öncesinde gezip gördüğü sair ülkelerin kültürleriyle karşılaştırmalar yapmıştır:

“... Malta halkı Araplardan ve Müslümanlardan nefret etmektedir ve onlardaki en büyük yergi, “Arabî” kelimesindeki “r” harfi Frank dillerinin tümünde “fetha” ile söylenirken kendilerinin bu harfi sükunla söylemesidir. Kıbar ve nazik Arapların olduğu akıllarına gelmez. Arap dilinin gayrimüslimler tarafından da konuşulduğunu pek düşünmezler. Frenklerin onları Araplara nispet ettiklerini öğrenince, Araba olan nefretleri daha da arttı...”¹⁵
 “...Frenklerin Arapları ve Türkleri, memleketlerinin yollarının ve çarşılarının temiz ve düzenli olmadığı yönünde karaladıkları ve kitapları bu gibi karalamalarla doldurdıkları bir sır değil. Onlardan bir şehri övdüklerini görmedim...”¹⁶ “...Gariptir ki, Maltalılar, dilleri Arapçanın bir kolu olmasına rağmen, onu iyi okuyup konuşamıyorlar...”¹⁷ “...Faslıların şarkı söylerken kullandıkları “dî dî”, Mısır ve Şam halkının “yâ leyf” ve Türklerin “Emân/Aman” söylemi gibidir...”¹⁸

Görüldüğü üzere Malta halkında Arap ve Müslüman imajına, Frenklerde Arap ve Türk imajına, Maltalıların kendi dilleri ile ilgili düşüncelerine ve farklı dillerdeki şarkılarda lafzî farklı işlevi ortak noktalara değinirken sadece iki kültür değil birçok kültürden karşılaştırmalar yapmaktadır. eş-Şidyâk’ın seyahatnamelerinde birçok konuda bu tür karşılaştırmalara rastlanmaktadır.

Matbaanın özellikle de Bulak Matbaası’nın tesisi sayesinde klasik dönemde kaleme alınmış ve o dönemde yazma halinde olan bir çok Arap edebiyatı kitabı, şiir divanı, risale ve dil kitabı basıldı. Batı ile temas ve klasik Arap mirasını canlandırma çabası sonucunda Modern Arap Rönesansı, ilk meyvelerini 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren şiir alanında Mahmûd Sâmî el-Bârûdî (1839-1904) ve nesir alanında da el-Bârûdî’nin başbakanlığı döneminde Maarif Bakanı olan Abdullah Fikrî Paşa (1834-1890) ile vermeye başladı. Bu iki öncü tarafından modern dönemin şiir ve nesir örneklerinin verilmeye başlaması, Hüseyin Ahmed el-Marsafî’nin klasik dönemde Arap dili ilimleri ile geleneksel

¹⁵ Ahmed Fâris eş-Şidyâk, *el- Vâsita fî ma’rifet ahvâl Malta*, (Kahire: Hindawi, 2014), 20.

¹⁶ eş-Şidyâk, *el- Vâsita fî ma’rifet ahvâl Malta*, 24.

¹⁷ eş-Şidyâk, *el- Vâsita fî ma’rifet ahvâl Malta*, 28.

¹⁸ eş-Şidyâk, *el- Vâsita fî ma’rifet ahvâl Malta*, 60.

edebi eleştiri yöntemleri alanında kaleme alınmış eserler üzerine yoğunlaşp klasik dönem ile modern dönemin önde gelen şairleri arasında karşılaştırmalar yapmasını sağladı. 19. yüzyılın başlarında doğduğu tahmin edilen Hüseyin Ahmed el-Marsafî, “Darbu’l-cemâmîz” sarayında, “Mısır’da Eğitim” başlığıyla verilen genel konferanslara Yüksekokul ve Ezher öğrencilerinden bir grupla birlikte devam ederdi. Bu konferanslara dönemin Maarif Bakanı Ali Mübârek Paşa, hükümetin ve Maarif Bakanlığının üst düzey memurlarıyla katılırdı. Burada ders verenler Mısırlılardan ve yabancılardan farklı ilim dallarında öne çıkmış şahsiyetlerden seçilirdi. Hüseyin Ahmed el-Marsafî de haftanın belli günlerinde edebiyat bilimleri dersini vermek üzere seçilenler arasındaydı. Alanında uzman birçok Mısırlı ve yabancı ilim adamının verdiği bu konferanslar, Ali Mübârek Paşa’nın 1872 yılında “Dâru’l-‘ulûm Okulu”nu tesis etmesi içindi. Nitekim Dâru’l-‘ulûm Okulu kurulur kurulmaz Hüseyin Ahmed el-Marsafî’de Ezher’deki öğretim faaliyetini bırakıp Dâru’l-‘ulûm Okulu’nda ilk Arap edebiyatı ve tarihi hocası olarak öğretim faaliyetine devam eder.

Hüseyin Ahmed el-Marsafî’nin Dâru’l-‘ulûm Okulu’nun inşasının ilk yıllarında öğrencilere verdiği dersler, imlâ edilerek kitaplaştırılmış ve *el-Vesiletu’l-edebîye li’l-‘ulûmi’l-‘Arabiyye* adıyla birinci cildi 1875 yılında, ikinci cildi ise 1879 yılında basılmıştır. Sarf, nahiv, aruz, fesahat, beyan, bedî‘ ve me‘ânî gibi Arap dili ilimleri ile şiir ve nesir gibi edebiyat ilimlerinin tümünü ihtiva etmesi dolayısıyla da klasik dönem emâlî kitaplarına benzeyen bu kitapta, şiirlerini veya nesir örneklerini verdiği şairler ve yazarlar arasında karşılaştırmalar yapılmıştır.¹⁹

Örneğin el-Marsafî bu eserinde, Ebû Nuvâs’ın er-Reşîd tarafından Mısır’a emir olarak atanan el-Hasîb b. ‘Abdulhamîd el-‘Acîmî’ye methiyesine yer verir.²⁰ Sonra onu şerh edip mana olarak önceden söylenmiş olanlar varsa bu açıdan onu tenkit eder. Daha sonra aynı manada birçok şairin şiirinden beyitlere yer verir ve bazen de lafzın çok mananın az olduğu beyitleri ele alır. Ebû Nuvâs’ın aşağıdaki beytindeki gibi:

فَمَا جَارَهُ جَوْدٌ وَلَا حَلَّ دُونَهُ وَلَكِنْ يَصِيرُ الْجَوْدُ حَيْثُ يَصِيرُ

*Ondan başkasına ne câiz ne de helâldir Sadece o neredeyse oradadır cömertlik*²¹

¹⁹ Muhammed Mendûr, *en-Nakd ve’n-nukkâdu’l-mu‘âsirün*, (Birleşik Devletler: Hindawi, 2021), 9-18.

²⁰ eş-Şeyh Hüseyin el-Marsafî, *el-Vesiletu’l-edebîye li’l-‘ulûmi’l-‘Arabiyye*, 1. Bsk., (Kahire: Matbaau’l-medârisi’l-melikîyye bi Darbi’l-cemâmîz, 1292/1879), 2:474-475.

²¹ el-Marsafî, *el-Vesiletu’l-edebîye li’l-‘ulûmi’l-‘Arabiyye*, 2:475.

Ebû Nuvâs, burada övdüğü kişiyi cömertlikle nitelemek veya bu cömertlik özelliğini ona nispet etmek ister. Ancak açıkça “O cömerttir” diyeceğine sözü uzatır. Hüseyin Ahmed el-Marsafî de şîirin bu beytinin lafzının çok anlamının ise az olduğunu düşünür. Zira anlamı, “Cömertlik ondan ayrılmaz”dır. el-Marsafî, Ebû Nuvâs’ın bu anlamı eş-Şenferâ’dan aldığını ancak kötü bir şekilde aldığını ileri sürer. Zira, Ebû Nuvâs’ın beytindeki “el-cûd” (cömertlik) ile eş-Şenferâ’nın beytindeki “el-hazm” arasında büyük fark vardır.

حَلَّ حَلَّ الْحَزْمِ حَيْثُ يَحُلُّ

ظَاعِنٌ بِالْحَزْمِ حَتَّى إِذَا مَا

*Yolculukta (daima) teyakkuz halindedir Konakladığında teyakkuzu da beraberindedir*²²

el-Marsafî, Ebû Nuvâs’ın kasidesini sonuna kadar böyle şerh ve tenkit etmeye devam eder. Sonra da Mahmûd Sâmî el-Bârûdî’nin Ebû Nuvâs’ın kasidesiyle aynı vezinde söylediği kasidesine yer verir.²³ Kaside bittikten sonra da şu ifadeleri kullanır:

“Allah sana hidayet etsin, bu kasidenin beyitlerine bak. Beyit beyit bak ki mücevher zarflarını göresin. Her bir mücevher kendi güzelliğiyle bir zarfın içerisinde. Sonra onları bir araya getir. Sonra siyaklarının ve dizilişlerinin güzelliğine bak. Ne takdim ve tehir edilebilecek bir beyit ne de aralarına üçüncü bir beyit ilave edebilecek iki beyit bulamayacaksın. Zevkinin selametine ve himmetinin yüceliğine bırakıyorum. Eğer tamamlamak istersen bu ideal yolu takip et.”²⁴

Muhammed Mendûr’a göre bu ifadeler el-Marsafî’nin dönemi için yenidir. “Kasidenin siyaklarının ve dizilişlerinin güzelliğine bak. Ne takdim ve tehir edilebilecek bir beyit ne de aralarına üçüncü bir beyit ilave edebilecek iki beyit bulamayacaksın.” sözlerindeki gibi bir tenkit şekli ancak kendisinden yarım asır sonra Batı şîirinden etkilenecek kaside birliği ve diziliş planlaması talebinde bulunan el-‘Akkâd ve el-Mâzinî’de görülecektir. Bununla beraber her bir beyti bağımsız olarak görmesi gibi durumlardan dolayı geleneksel eleştiri yönteminden çıkmamıştır. Ancak bu onun modern Arap edebiyatının özellikle edebi eleştirinin öncüsü olduğu ve edebi canlanma hareketine büyük katkılar sağladığı gerçeğini değiştirmez.²⁵ Ayrıca aynı dildeki edebi ürünleri karşılaştırırsa da edebi tenkit biliminin öncülerinden olduğu gibi karşılaştırmalı edebiyatın da öncülerinden sayılır.

²² el-Marsafî, *el-Vesîletu l’-edebîye li l’-ulûmi l’-‘Arabiyye*, 2:476.

²³ el-Marsafî, *el-Vesîletu l’-edebîye li l’-ulûmi l’-‘Arabiyye*, 2:477-479.

²⁴ el-Marsafî, *el-Vesîletu l’-edebîye li l’-ulûmi l’-‘Arabiyye*, 2:477-479.

²⁵ Muhammed Mendûr, *en-Nakd ve n-nukkâdu l’-mu ‘âsirûn*, (Birleşik Devletler: Hindawi, 2021), 15-18.

Arap ve Batı kültürleri arasında karşılaştırmalı çalışmalar sadece yukarıda zikri geçen aydınlar gibi sosyal bilimciler tarafından değil, doğa bilimleri alanında eğitim görüp siyasetle uğraşan aydınlar tarafından da yapılmıştır. Bunlardan ‘Ali Mübârek Paşa, et-Tahtâvî gibi 21 yaşında eğitim için Paris’e gönderilmiştir. Mısır’a döndükten sonra başlangıçta askeri görevler üstlenmiştir. Sonra zamanla bürokraside ve siyasette vakıflar bakanlığı ile maarif bakanlığı gibi görevlere getirilmiştir. Ahmed ‘Urabî Paşa (1841-1911) ayaklanması (1879-1882) sonrasında ise emekli olmuştur.²⁶

Mısır’ın birçok alanda özellikle de eğitim alanında kalkınması için çok çaba sarf eden Ali Mübârek, özellikle ilgi alanı olan doğa bilimlerini gençlere basitleştirerek sunmak amacıyla “Ravzatu’l-medârisi’l-Mısriyye” / “Sahîfet Ravzatu’l-medâris” (1870-1892) dergisini kurar. Ayrıca birçok eser telif eder. Bunların içerisinde 1882 yılında yayınlanan ‘*Alemu’d-dîn* adlı eseri, Arap kültürü ile Batı kültürü arasında karşılaştırmalar içermesi bakımından önemlidir. Ali Mübârek, seyahat, ansiklopedi, eğitim ve roman niteliğindeki ‘*Alemu’d-dîn* adlı dört cüzlük eserini yazma amacını şöyle ifade eder:

“Gördüm ki nefis, çoğu zaman sade bilim ve sanatların aksine sîretlere, kıssalara ve sözün güzeline meylediyor. Nefis, genellikle sade bilim ve sanatlara özellikle aşırı meşguliyetten zihnin boş olmadığı bıkkınlık ve usanmışlık zamanı yüzünü döner. Bu da beni maarif bakanlığım döneminde zarif bir hikâye üslubunda birçok fayda içerecek bir kitap çalışmasına sevk etti... Bu kitap, birçok Arapça ve Frenk kitabına dağılmış faydalardan öne çıkan çeşitli cümleler içeren kapsamlı bir kitap olarak geldi; şer’î ilimlerde, endüstri sanatlarında, yaratılışın sırlarında ..., geçmişte ve şimdiki zamanda ne olduğu konusunda.... farklı zamanlarda ve farklı yerlerde ahvali ve adetleri arasında karşılaştırmalar ve mukâbeleler çokça yer alarak geldi...”²⁷

‘Ali Mübârek, amacının sade bir roman ortaya koymaktan ziyade, “fayda, bilgi ve güzellik” üçlüsünü birlikte sunmanın en iyi yapısının hikâye olması dolayısıyla bu türü seçtiğini ifade etmiştir. 125 fasıla ayırdığı kitabında anlatmak istediklerini Avrupa’ya özellikle Fransa’ya seyahat eden Mısırlı Şeyh ile seyahati sırasında tanıştığı İngiliz ‘Hoca’ arasında gerçekleşen diyaloglar (müsâmereler) yoluyla sunar. Bundan dolayı da her bir fasıla “müsâmere” ismini verir.

Birçok alanda Arap ve Avrupa kültürü arasında karşılaştırmalar içeren kitapta Ali Mübârek, et-Tahtâvî ve dönemin diğer aydınları gibi Batı kültüründe yeni ve yabancı olan

²⁶ Zeydân, *Terâcim meşâhîri’ş-şark fi’l-karni’t-tâsi’ ‘aşar*, 2:45-51.

²⁷ ‘Ali Paşa Mübârek, *‘Alemu’d-dîn*, (İskenderiye: Matba‘at Cerîdeti’l-mahrûse, 1299/1882), 1:7-8.

türleri kendi halkına benimsetmek için Arap ve İslam kültüründeki yakın veya benzer türlerle karşılaştırarak anlatma yolunu seçmiştir. Örneğin Tiyatroya dair 27. Müsâmere’de Batıdaki tiyatro türünü kendi kültüründeki “Evlâd Râbiye”²⁸ ekibine benzeterek anlatmıştır:

“Şeyh dedi ki: tiyatronun bekleyiş mükemmelliği ile umumi eğitim ve ahlak terbiyesi gibi durumlarının güzelliğinden bahsetmeseysin gelenek, temsil ve çeşitli oyunlar yönünden memleketimizdeki “Evlâd Râbiye” olarak bilinen grubun oyunları benzerini akla getirirdi. İçerisindeki şarkı ve melodiler de bizdeki şarkıcıların şarkısına benzer. “Evlâd râbiye”ye gelince; onlar, mevcut veya geçmiş bazı durumları taklit edip temsil ve tasvir ederek gösterime sunarlar...”²⁹

Birçok alanda bilginin karşılaştırılarak sunulduğu bu uzun hikâye/roman tarzındaki kitabın, genellikle ilk Arap romanı olarak kabul edilen Muhammed Hüseyin Heykel (1888-1956)’in 1914 yılında yayımlanan “Zeyneb” adlı romanından ve Muhammed b. İbrahim el-Muveylîhî (1858-1930)’in, önce babasının 1898 yılında kurduğu “Misbâhu’ş-şark” gazetesinde tefrika ve sonra 1905 yılında da bir bütün halinde yayınladığı “Hadîs ‘İsâ b. Hişâm” adlı makame tarzındaki ilk roman girişiminden de önce 1882 yılında yayımlanması önemlidir.

Bu yüzyılda karşılaştırmalı çalışmalar ortaya koyan diğer bir aydın da **Edîb İshâk** (1856-1885)’tir. Aslen Suriyeli Ermeni Katolik bir ailenin oğlu olup hayatının büyük bir bölümünü Mısır ve Lübnan’da geçirmiştir. Arapçanın yanında Türkçe ve Fransızca da bilen Edîb İshâk, 29 yıllık kısa ömrüne çok şey sığdırmıştır. Hatip, yazar, gazeteci, şair ve mütercim Edîb İshâk, Mısır’da “et-Takaddum” gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü üstlenmiş ve “Mısır” gazetesini çıkarmıştır. Çıkardığı “et-Takaddum”, “Mısır” ve “et-Ticâre” gibi Mısır gazetelerine makale, çeviri, kaside türünde birçok yazı yazmış, Fransızcadan birçok romanı Arapçaya çevirmiş, Beyrut’da ikamet ettiği sırada Zehru’l-âdâb Cemiyeti’ne katılıp başkanlığını üstlenmiş ve orada bazı hutbeler irat edip konferanslar vermiştir.³⁰

²⁸ “İbn Râbiye” (Râbiye’nin oğlu) olarak da bilinen gösteri ekibi, Kahire’de bilinen bir aileydi. Dügün ve nişan gibi özel günlere davet edilirdi ve o günler “Evlâd Râbiye” (Râbiye’nin oğullarının) günü olarak adlandırılırdı. Bkz. Ahmed Emîn, *Kâmûsu’l-âdât ve’t-tekâlîd ve’t-te’âbiri’l-Mısriyye*, (Kahire: Hindawi, 2013), 20.

²⁹ Mübârek, *Alemu’d-dîn*, 2:403.

³⁰ Zeydân, *Terâcim meşâhiri’ş-şark fi’l-karni’t-tâsi’ aşar*, 2:89-94; Marûn ‘Abbûd, *Ruvvâdu’n-nahdati’l-hadîse*, (Kahire: Hindawi 2015), 177-187.

Edîb İshâk'ın çeşitli gazetelerde yayınladığı makale ve kasideleeri ile irat ettiği hutbeleri *ed-Durer* adlı kitapta toplanmış ve birçok defa basılmıştır. Gerek hutbelerinde gerekse gazetelerde yayınlanan makalelerinde yer yer karşılaştırmalara rastlanmakla birlikte Zehru'l-âdâb Cemiyeti'nde henüz daha 19-20 yaşlarındaiken 1875/1876 yılında irat ettiği “Yunanlılar ve Romalılar” başlıklı hutbe, iki medeniyetin karşılaştırmasını içermesi açısından önemlidir. Batı medeniyetini Arap halkına anlatmak için bu medeniyetin üzerine inşa edildiği bu iki medeniyeti, medeniyet ve kültür açısından karşılaştırır ve Batı medeniyetine katkılarını ortaya koyar.³¹

Bu yüzyılın son çeyreğine geldiğinde **Ya'kûb Sarrûf** (1852-1927)³² ile edebi karşılaştırmalar farklı bir evreye girer. Zira, Ya'kûb Sarrûf, arkadaşı Fâris Nimr (1856-1951) ile Haziran 1876'da kurduğu bilimsel “el-Muktetaf” dergisinde özellikle 1885 yılından itibaren Mısır'da yayımlanmaya başladıktan sonra birçok roman çeviri ve uyarlamasının yanı sıra edebi eser karşılaştırmalarına da yer verir. Derginin ilk sayısının girişinde³³ dergiyi çıkarma amaçlarını özetle Batıdaki bilimsel gelişmeleri basit bir dille halka ulaştırmak olarak açıklayan Ya'kûb Sarrûf, 1886 yılında yayınlanan üç sayıda ardı ardına İngiliz edebiyatı ile Arap edebiyatında öne çıkmış üç önemli şahsiyetin karşılaştırmalarına yer verir. Üç karşılaştırma da “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz” başlığını taşımaktadır. Ancak son iki makalesi bu başlığa ilave olarak karşılaştırılan yazarların isimlerini de ihtiva eder. Bunlardan; “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz”³⁴ başlığını taşıyan ilk makalede, İngiltere kralı Aslan yürekli I. Richard (1157-1199) ile Selahaddin Eyyubi (1138-1193); “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ve John Milton el-İncilîz”³⁵ başlıklı ikinci makalede, Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî (973-1057) ile John Milton (1608-1674); “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: İbn Haldûn el-Mağribî ve Herbert Spencer el-İncilîz”³⁶ başlıklı üçüncü makalede de İbn Haldûn (1332-1406) ile Herbert Spencer (1820-1903) arasında karşılaştırmalara yer verir.

Sarrûf bu eserinde, 1882 yılında Ahmed 'Urabî Paşa ayaklanması sonrası İngilizler tarafından işgal edilen Mısır'da halkın zihnini İngiliz varlığına ve işgali ile yaşamaya

³¹ Edîb İshâk, *ed-Durer*, Edt. Circis Mihâ'il Nahnâs, (İskenderiye: Matbaat Cerîdeti'l-Mahruse, 1886), 12-18.

³² Hannâ el-Fâhûrî, *Târihu'l-edebi'l-'Arabî*, 2. Bsk. (Lübnan: el-Matba'tu'l-Bulsîya, 1953), 1125-1127.

³³ Ya'kûb Sarrûf ve Fâris Nimr, “Mukaddime”, *el-Muktetaf* 1 (1876), 1.

³⁴ Ya'kûb Sarrûf, “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz”, *el-Muktetaf* 8 (1886), 393-399.

³⁵ Ya'kûb Sarrûf, “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ve John Milton el-İncilîz”, *el-Muktetaf* 8 (1886), 449-456.

³⁶ Ya'kûb Sarrûf, “Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: İbn Haldûn el-Mağribî ve Herbert Spencer el-İncilîz”, *el-Muktetaf* 8 (1886), 513-522.

hazırlamak için iki kültür arasındaki ortak ve benzer noktaları ortaya koymaya çalışır. Bunu yaparken önce Arap olandan başlayarak her iki şahsiyetin biyografisine yer verir, sonra da hem biyografilerinde hem de eserlerinde ortak/benzer ve farklı noktaları zikreder. Ancak sonra gelenin önce gelenden etkilendiğine dair hususlara değinmez. Bununla beraber İngilizlere karşı hayranlığını gizleyemez. İkisi de âmâ olan Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ile John Milton'un şiirlerini karşılaştırırken üslup farklılıklarını ortaya koyduğu ifadelerinde bu durum açıkça hissedilir:

‘Ebu'l-'Alâ'nın şiirleri, içinde her meyveden iki çift bulunan bahçelerdir, ama ayrı ve dağınıktır. Her bahçe, daha ziyade her bir ulu ağaç tek başına durur ve dikiminde bağımsızdır. Süleyman veya Lokman'ın hükmü gibi ya da hayvanların diline konulan edebî masalların, kayaların arasına serpiştirilmiş altınların ve kumların arasına serpilmiş elmasların benzeri gibidirler... Milton'un şiirleri ise, yabancının içerisinde bir durumdan diğerine geçtiği böylece her gün yeni bir şey gördüğü, her beyitte eşsiz bir manaya rastladığı birçok çarşısı, caddesi, evi ve fabrikası olan büyük şehirler gibidir. Ya da uçsuz bucaksız denizler gibi... Ya da gökyüzünün bulutları gibi... Ya da geniş yeryüzü gibi... Ya da tarihi, edebi, bilimsel ve uygulamalı kitapları içinde barındıran büyük kütüphaneler gibidir.. Örneğin ‘el-Firdevsu'l-mefkûd’ (Kayıp Cennet)’i okuyanlar, hakikat olsun hayali olsun eskilerin ve sonrakilerin birçok bilgisini görür. Eşsiz bir şekilde nazmedilmiş, kelimeleri örülmüş, belagatle süslenmiş... kötülerin tuzakları, doğruların öğretileri ve aşıkların müsamereleleri görülür ve bütün bunlar en güzel üslupla birbirini takip eder. Öyle ki onu okuyan, hayal gücünün ve tasvirin zirveye ulaştığı en beliğ bir aşk romanını veya tarihi romanı okuduğunu zanneder.’³⁷

Görüldüğü üzere Sarrûf, Milton'un şiirinde birlik içinde çeşitlilik, Ebu'l-'Alâ'nın şiirinde de dağınıklık olduğunu ifade etmektedir. Ancak Sarrûf'un da içerisinde olduğu dönemin birçok öncü aydınının karşılaştırmalarını detaylı bir şekilde ele alan ‘İsâm Behmî’ye göre, hareket noktaları, hedefleri ve üslupları tamamen farklı iki tür arasında karşılaştırma yapıldığından bu iki şairin şiirleri arasında yapılan karşılaştırma geçersizdir. Zira Ebû'l-'Alâ'nın şiirlerinin tamamı lirik, Milton'ın şiirleri ise epiktir.³⁸

³⁷ Sarrûf, ‘‘Şuzûru'l-İbrîz fi nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ve John Milton el-İncilîz’’, 454.

³⁸ ‘İsâm Behmî, *Talâ'i u'l-mukârene fi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-hadis*, (Kahire: Dâru'n-neşr li'l-câmi'ât, 1996), 55.

Ancak her ne kadar kendinden öncekiler gibi Batı medeniyetini Arap halkına basitleştirerek anlatıp onlara benimsetmek amacıyla bu karşılaştırmaları yapsa da, Sarrûf'u öncekilerden farklı kılan bir şey vardı. O da öncekiler gibi iki kültürdeki farklı alanlarda dağınık bir şekilde karşılaştırma yapmaktan ziyade iki şairi ve şiirlerini bağımsız bir makalede benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyarak karşılaştırmıştır. Her ne kadar sonra gelenin önce gelenden etkilendiğine dair bir yorumda bulunmasa da farklı dilde nazmedilmiş iki eseri benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koyarak karşılaştırması, onun karşılaştırmalı edebiyat biliminin en önemli öncüsü olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Ya'kûb Sarrûf, sadece Batı dillerinden Arapçaya çeviri yapıp karşılaştırmalar yapmakla kalmaz, ayrıca **Süleymân el-Bustânî** (1856-1925) gibi döneminin aydınlarını da bu konuda teşvik eder. Öyle ki Sarrûf, 1887 yılında sahibi olduğu "el-Muktetaf" dergisinin adresinde el-Bustânî ile bir araya gelir ve Homeros'un "İlyada"sını Arapçaya çevirmesi için onu teşvik eder.³⁹ Türkçe, Arapça, Süryanice, İngilizce, İbranice, Fransızca, Almanca, Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Bulgarca, Macarca ve Portekizce gibi on beş dil bilen Süleymân el-Bustânî, bitiremese de en azından boş vakitlerini değerlendirip kendini yetiştireceği bir eğlence aracı görerek bu eseri çevirmeye karar verir. Başlangıçta Yunanca bilgisi yeterli değildir. Bundan dolayı Yunan dili ve edebiyatına vakıf bir Cizvit papazından birkaç ay Yunanca dersi alır ve sonra çeviriye başlar. Önünde de İngilizce, Fransızca ve İtalyanca gibi birçok dile çevirisi vardır. Bu çevirileri karşılaştırır ve çeviriler arasında anlam farklılığı gördüğünde Yunanca aslına itimat eder. Ancak çok geçmeden seyahat özlemi ağır basar ve 1888 yılında Kahire'den ayrılıp Irak, Hindistan ve İran'a gider. Özellikle İran'da birkaç yıl ikamet edip "İlyada" çevirisinin mukaddimesinde birçok karşılaştırma yapmasına imkân sağlayacak Fars adetlerini ve edebiyatını inceler. Daha sonra sırasıyla İstanbul, Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ne gider. Özellikle İstanbul'da uzun yıllar ikamet ettikten sonra Lübnan'da doğduğu Bikişin köyüne geri döner ve daha sonra Mısır'a geçerek 1904 yılında Homeros'un "İlyada" çevirisini yayımlar.⁴⁰

el-Bustânî'nin 1887 yılında başladığı "İlyada" çevirisi 1895 yılında tamamlanacaktır. Ancak el-Bustânî, çeviri metnine bir şerh de eklemek ister ve bu şerh kendisinin yedi yılını alır. Daha sonra bir sözlük ve mukaddime de ekleyerek çeviriye, çevirmenin işlevi ile ilgili konuları içeren bağımsız bir telif eser haline getirir. Yaklaşık 200 sayfalık mukaddimede

³⁹ Munîf Mûsâ, *Suleymân el-Bustânî, fi hayâtihi, ve fikrihi ve edebihi*, (Lübnan: Dâru'l-fikir 1984), 65-66.

⁴⁰ Mihâ'il Savâyâ, *Suleymân el-Bustânî ve İlyâda Homeros*, (Beyrut: Mektebet Sâdir, t.y.), 5-20; Munîf Mûsâ, *Suleymân el-Bustânî, fi hayâtihi, ve fikrihi ve edebihi*, (Lübnan: Dâru'l-fikir 1984), 79.

Homeros'u, İlyada'yı, "İlyada"nın Arapçaya çevrilmesini, İlyada ve Arap şiirini ele alır ve mukaddimenin sonunda Arapça ile Yunanca arasında karşılaştırmaya yer verir.⁴¹

el-Bustânî de kendinden öncekiler gibi etkileşim meselesine girmeden Arap ve Yunan edebiyatı arasında benzerlik ve farklılıkları zikretmekle yetinmiştir. Ancak kendinden öncekilerden farklı olarak Arap ve Yunan edebiyatlarını asıl dillerinden inceleyerek karşılaştırmıştır. Zira öncekiler antik Yunan eserlerini Batı dilleri üzerinden değerlendirme yoluna gitmişlerdi.

Gerek Süleymân el-Bustânî gibi 19. yüzyılda gerekse sonrasındaki 20. yüzyılda yaşamış Kustâkî el-Hımsî (1858-1941), Rûhî el-Hâlidî (1864-1913), Necîb el-Haddâd (1867-1899), Halîl Sâbit (1871-1964), Es'ad (Halîl) Dâğır (1860-1935), Ahmed Şevkî (1868-1932), Emîn (Suleymân) el-Haddâd (1870-1912), Halil Mutrân (1871-1949), Nakûlâ (Yusuf) Feyyâz (1873-1930), Ahmed Dayf (1881-1945), Taha Hüseyin (1889-1973), 'Abdulvehhâb (Muhammed) 'Azzâm (1894-1959), İlyâs Ebû Şebeke (1903-1947), Halîl (b. Muhammed 'Arafât) el-Hindâvî (1906-1976), Fahrî Ebû's-Su'ûd (1909-1940), Abdurrahman Bedevî (1917-2002), Ahmed Rızâ Bek, Hasan Reşîd Nur, Ahmed eş-Şentâvî, Abdurrahim Efendi Ahmed, Ahmed Rızâ Bek gibi daha bir çok aydın, gazeteci, çevirmen, şair ve akademisyen Arap dünyasında karşılaştırmalı edebiyat biliminin ortaya çıkmasından önce karşılaştırmalar yaparak bu alana katkı sağlamışlar ve bu alanın kendi dönemlerindeki öncüleri olmuşlardır.

Sonuç

Sonuç olarak Mısır'm, 1798 yılında Fransa karşısında yenilmesi, birçok alanda Avrupa'nın üstünlüğünü görmesi ve yöneticilerinin özellikle Mehmed Ali Paşa'nın ve sonrasında gelenlerin Batı medeniyetinin üstün yönlerini öğrenip Mısır halkına öğretmesi için öğrenci göndermesi, farklı dillerde edebi ürünlerin karşılaştırmasına dayalı eser verilmesini sağlayan en önemli amil olarak karşımıza çıkar. Zira ilk gönderilen öğrencilerden Rifâ'a et-Tahtâvî ve 'Alî Mübârek, Avrupa'da öğrenip gördüklerini kendi kültürleriyle karşılaştırmalar yaparak sunmuşlardır. Şeyh Hüseyin el-Marsifî gibi alimler, eski mirası ihya etme ve klasik dönem ile modern dönemdeki edip ve şairlerin aynı dildeki edebi metinlerini karşılaştırma yoluna gitmişlerdir. Onları Mısır dışında doğup eğitim görmüş ve daha sonra Mısır'a gitmiş Ahmed Fâris eş-Şidyâk, Ya'kûb Sarrûf ve Süleymân

⁴¹ Süleymân el-Bustânî, *Nazariyyetu's-şi'ir Mukaddimet tercemeti'l-İlyâda*, Ed. Muhammed Kâmil el-Hatîb, (Dimaşk: Menşûrât vizâratî's-sekâfe, 1996); Homeros, *İlyada*, Çev. Süleymân el-Bustânî, (Kahire: Hindawi, 2011).

el-Bustânî gibi Lübnanlı ve Edîb İshâk gibi Suriyeli Hristiyan aydınlar takip etmiştir. Bu aydınlar misyoner okullarında eğitim gördüklerinden ve kendi imkanlarıyla Avrupa ülkeleri dahil birçok ülkede ikamet ettiklerinden farklı dillerde kaleme alınmış ürünler arasında karşılaştırmalar yapmışlardır. İlk karşılaştırmaların genellikle Fransızca ve Arapça yazılmış eserler üzerinden Fransız-Arap ve Fransız-Yunan kültürleri arasında, zamanla Arapça ve İngilizce eserler üzerinden Arap-İngiliz kültürleri arasında ve 19. yüzyılın sonunda da Arapça ve Yunanca dilleri üzerinden Arap-Yunan kültürleri arasında yapıldığı görülmüştür. Yine ilk karşılaştırmaların kültür, tarih ve medeniyet gibi farklı alanlarda olduğu ve dil ile edebiyat karşılaştırmalarına da az yer verildiği, zamanla karşılaştırmaların iki şair/yazar ve eserleri arasında kimin diğerinden etkilendiği konusuna girilmeden sadece ortak, benzer ve farklılıklar zikredilerek yapıldığı görülmüştür. Bütün bunlardan hareketle; 19. yüzyılda kaleme alınan karşılaştırmalı çalışmaların Batı etkisi olmadan kendi içerisinde yöntemsel açıdan gelişip olgunlaştığı ve böylece 20. yüzyılın ikinci yarısında Arap dünyasında ortaya çıkmasından önce karşılaştırmalı edebiyat biliminin öncüsü haline geldiği sonucuna varılabilir.

KAYNAKLAR

- ‘Abbûd, Marûn. *Ruvvâdu’n-nahdati’l-hadîse*. Kahire: Hindawi, 2015.
- ‘Azmî eş-Şerbînî el-Mursî Mâdî, ‘Alâ. “en-Nahdatu’l-‘arabiyetu’l-hadîse fî’l-edebî’l-‘Arabî esbâbuhâ ve mazâhiruhâ”, *Mecellet Kulliyeti’t-terbiye bi’l-Mansûra*, 108/6 (2019): 1917-1941.
- ‘el-‘Akkâd, Abbâs Mahmûd. *Dirâsât fî’l-mezâhibi’l-edebiyeye ve’l-ictimâ’iyye*. Kahire: Hindawi, 2013.
- Arnold, Matthew. *Letter to his sister, May 1848, cited in Siegbert Praver, Comparative Literary Studies: An Introduction*. Duckworth, 1973.
- Arslân, Şekîb. *en-Nahdatu’l-‘arabiyeye fî’l-‘asri’l-hâdir*. Birleşik Krallık: Hindawi, 2020.
- Behmî, ‘Îsâm. *Talâ’i’u’l-mukârene fî’l-edebî’l-‘Arabiyi’l-hadîs*. Kahire: Dâru’n-neşr li’l-câmi‘ât, 1996.
- Djillali, Boumediene. “en-Nakdu’l-edebîyi’l-mukaren fî’l-vatani’l-‘Arabî”. Doktora Tezi. Cezayir Üniversitesi, 2008-2009.
- el-Bustânî, Suleymân. *Nazariyyetu’s-şi’ir Mukaddimet tercemeti’l-İlyâda*, Editör Muhammed Kâmil el-Hatîb. Dimaşk: Menşûrât vizâratî’s-sekâfe, 1996.
- el-Fâhûrî, Hannâ. *Târihu’l-edebî’l-‘Arabî*. 2. Baskı. Lübnan: el-Matba‘tu’l-Bulsîya, 1953.
- el-Marsafî, eş-Şeyh Hüseyin. *el-Vesîletu’l-edebîye li’l-‘ulûmi’l-‘Arabiyeye*. 1. Baskı. Kahire: Matbaau’l-medârisi’l-melikiyeye bi Darbi’l-cemâmîz, 1292/1879.
- Emîn, Ahmed. *Kâmûsu’l-‘âdât ve’t-tekâlîd ve’t-te‘âbîri’l-Misriyye*. Kahire: Hindawi, 2013.
- eş-Şidyâk, Ahmed Fâris. *el-Vâsita fî ma’rifet ahvâl Malta*. Kahire: Hindawi, 2014.
- et-Tahtâvî, Rifâ‘a Râfî‘. *el-A‘mâlu’l-kâmile*. Tahkik eden Muhammed ‘Amâra, Mektebetu’l-usra, 2010.
- et-Tahtâvî, Rifâ‘a Râfî‘. *Telhîsu’l-ibrîz fî telhis Bârîz (Paris)*. Kahire: Hindawi, 2011.
- Hmeros. *İlyada*. Çeviren Süleyman el-Bustânî, Kahire: Hindawi, 2011.
- İbn Haldûn, Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Mukaddimet İbn Haldûn*, Tahkik eden ‘Abdullah Muhammed ed-Dervîş. 1. Baskı. Dimaşk: Dâr Ya‘rub, 2004.

- İbn Haldûn, Velîyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbu'l-iber ve divânu'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l'Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men 'âsarahum min zevi's-sultâni'l-ekber*. 1. Baskı. Tahkik eden İbrahim Şebbûh ve İhsân 'Abbâs. Tunus: ed-Dâru'l-'Arabiyye li'l-kitâb, 2006.
- İshâk, Edîb. *ed-Durer*. Editör Circis Mihâ'il Nabhâs. İskenderiye: Matbaat Cerîdeti'l-Mahruse, 1886.
- Laurens, Henry. *el-Hamletu'l-Fıransiyye fî Mısır Bonapart ve'l-İslâm*. Çeviren Beşîr es-Sibâ'î. 1. Baskı. Kahire: Sinâ li'n-neşr, 1995.
- Mendûr, Muhammed. *en-Nakd ve'n-nukkâdu'l-mu'âsirûn*. Birleşik Devletler: Hindawi, 2021.
- Mûsâ, Munîf. *Suleymân el-Bustânî, fî hayâtihi, ve fikrihi ve edebihi*. Lübnan: Dâru'l-fikir 1984.
- Mübârek, 'Alî Paşa. *'Alema'd-dîn*. İskenderiye: Matba'at Cerîdeti'l-mahrûse, 1299/1882.
- Sarrûf, Ya'kûb. "Şuzûru'l-İbrîz fî nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: Ebu'l-'Alâ' el-Ma'arrî ve John Milton el-İncilîz". *el-Muktetaf* 8 (1886): 449-456.
- Sarrûf, Ya'kûb ve Fâris Nimr. "Mukaddime", *el-Muktetaf*, 1876.
- Sarrûf, Ya'kûb. "Şuzûru'l-İbrîz fî nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz: İbn Haldûn el-Mağribî ve Herbert Spencer el-İncilîz", *el-Muktetaf* 9 (1886): 513-522.
- Sarrûf, Ya'kûb. "Şuzûru'l-İbrîz fî nevâbiği'l-'Arab ve'l-İncilîz", *el-Muktetaf* 8 (1886): cüz: 393-399.
- Savâyâ, Mihâ'il. *Suleymân el-Bustânî ve İlyâda Homeros*. Beyrut: Mektebet Sâdır, t.y.
- Wellek, Rene. *The Name and Nature of Comparative Literature, Discriminations*. New Haven and London: Yale University Press, 1970.
- Zeydân, Corcî. *Terâcim meşâhîri's-şark fî'l-karni't-tâsi' 'aşar*, Kahire: Hindawi, 2011.